

ДІНТАНУ

FTAMP 21.41.67

<https://doi.org/10.47526/3007-8598.6510>

КАСКЫРБЕК КАЛИЕВ¹ , НҰРЛАН МУМИНОВ^{2*}

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD, доцент м.а.
(Астана, Қазақстан) e-mail: kaskyrbekkaliev@gmail.com

^{2*} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD, доцент
(Алматы, Қазақстан) e-mail: n.muminoff@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ҮДЕРІСІНДЕГІ РӨЛІ

Андатпа. Бұл мақалада Орталық Азия елдеріндегі діни бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері және оның қазіргі аймақтық интеграция үдерісіндегі рөлі жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар Орталық Азиядағы діни үдерістерді зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасалады. Зерттеу барысында кеңестік кезеңде жүргізілген атеистік саясаттың қоғамдық сана мен діни өмірге ықпалы, сондай-ақ тәуелсіздік жылдарындағы діни жаңғыру үдерістері сараланады. Дәстүрлі исламның жергілікті мәдениетпен, тарихи тәжірибемен және ұлттық ерекшеліктермен өзара байланысы ашып көрсетіледі. Орталық Азия мемлекеттеріндегі муфтияттардың қызметі, олардың арасындағы өзара байланыс пен ынтымақтастықтың қазіргі деңгейі, сондай-ақ институттық интеграцияға қатысты мәселелер қарастырылады. Зерттеудің негізгі әдісі ретінде аймақ елдерінде ғылыми зерттеу жүргізіп жүрген шетелдік және отандық ғалымдардан, сарапшылардан және муфтият қызметкерлерінен алынған сарапшылық сұхбаттар пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде мемлекеттер мен муфтияттар тарапынан жүзеге асырылып отырған діни саясаттың әрқелкілігі айқындалды. Мұндай ерекшеліктердің діни институттар арасындағы ынтымақтастыққа кері ықпал етіп, аймақтық интеграция үдерістеріндегі діннің рөлін төмендетіп отырғаны анықталды. Сонымен бірге ортақ діни құндылықтар аймақ халықтарын рухани тұрғыдан жақындастыратын маңызды фактор болғанымен, оларды тиімді пайдалану үшін келісілген саясат пен тұрақты институционалдық диалог қажет екені тұжырымдалды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, діни бірегейлік, аймақтық интеграция, діни саясат, дәстүрлі ислам, муфтият.

Kaskyrbek Kaliev¹, Nurlan Muminov²

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD, Acting Associate Professor
(Astana, Kazakhstan), e-mail: kaskyrbekkaliev@gmail.com

² Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan),
e-mail: n.muminoff@gmail.com

Religious Identity in Central Asia and its Role in the Regional Integration Process

Abstract. This article comprehensively examines the distinctive features of the formation of religious identity in Central Asian countries and its role in contemporary regional

*Cite us correctly:

Калиев, К., & Муминов, Н. (2026). Орталық Азиядағы діни бірегейлік және оның аймақтық интеграция үдерісіндегі рөлі. *НИКМЕТ*, 3(9), 28–39. <https://doi.org/10.47526/3007-8598.6510>
Мақаланың редакцияға түскен күні 10.09.2026 / қабылданған күні 26.09.2026.

integration. It also analyzes the scholarly works of foreign and local researchers who have studied religious processes in Central Asia. The study explores the impact of Soviet-era atheistic policies on public consciousness and religious life, as well as the processes of religious revival during the years of independence. It reveals the relationship between traditional Islam and local culture, historical experience, and national characteristics. The article also considers the activities of the muftiates in Central Asian states, the current level of their interaction and cooperation, and issues related to institutional integration. The primary research method involved expert interviews with foreign and local scholars, experts conducting research in the countries of the region, and representatives of the muftiates. The findings demonstrate considerable differences in the religious policies implemented by governments and muftiates. These differences negatively affect cooperation among religious institutions and diminish the role of religion in regional integration. Although shared religious values can promote the spiritual rapprochement of regional communities, their effective use requires coordinated policies and sustainable institutional dialogue.

Keywords: Central Asia, religious identity, regional integration, religious policy, traditional Islam, muftiates.

Каскырбек Калиев¹, Нурлан Муминов²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, PhD, и.о. доцента
(Астана, Казахстан) e-mail: kaskyrbekkaliev@gmail.com

² Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD, доцент
(Алматы, Казахстан) e-mail: n.muminoff@gmail.com

Религиозная идентичность в Центральной Азии и её роль в процессе региональной интеграции

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются особенности формирования религиозной идентичности в странах Центральной Азии и её роль в современных процессах региональной интеграции. Анализируются научные труды зарубежных и отечественных исследователей, изучавших религиозные процессы в регионе. Исследуется влияние атеистической политики советского периода на общественное сознание и религиозную жизнь, а также процессы религиозного возрождения в годы независимости. Раскрывается взаимосвязь традиционного ислама с местной культурой, историческим опытом и национальными особенностями. Рассматриваются деятельность муфтиятов государств Центральной Азии, современный уровень их взаимодействия и сотрудничества, а также вопросы институциональной интеграции. Основным методом исследования стали экспертные интервью с зарубежными и отечественными учёными, специалистами, проводящими исследования в странах региона, и сотрудниками муфтиятов. Результаты исследования выявили различия в религиозной политике, проводимой государствами и муфтиятами. Установлено, что эти различия отрицательно влияют на сотрудничество между религиозными институтами и снижают роль религии в региональной интеграции. Сделан вывод, что общие религиозные ценности являются важным фактором духовного сближения народов региона, однако для их эффективного использования необходимы согласованная политика и устойчивый институциональный диалог.

Ключевые слова: Центральная Азия, религиозная идентичность, региональная интеграция, религиозная политика, традиционный ислам, муфтияты.

Kaskyrbek KALIEV¹, Nurlan MUMINOV²

¹ L.N. Gumilyov Avrasya Millî Üniversitesi, PhD, Yardımcı Doçent (Aстана, Kazakistan)
e-posta: kaskyrbekkaliev@gmail.com

² El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Doçent (Almatı, Kazakistan)
e-posta: n.muminoff@gmail.com

Орта Азия’да Дини Киімлігін Бөлгесел Ентегрasyon Сүрециндеки Ролү

Özet. Bu makalede, Орта Азия үлкелеринде дини киімлігін олущум өзелликлери ve бу киімлігін гүнүмүздеки бөлгесел ентегрasyon сүрециндеки ролү кaпcaмлі бичимде еле алинмактадир. Айрива Орта Азия’даки дини сүречлери инееленен ябaнцв ve yerli араштримacиларин билимсел чалишмалари анализ едилмектедир. Араштримaда, Совьет донеминде юрүтүлен атеист политикaнын топлумсал билинч ve дини hayat үзериндеки etkisi ile бaгимсизлик yилларинда герчеклешен дини canланма сүречлери дегерлендирilmektedir. Geleneksel İslam’ın yerel кültür, tarihsel tecrübe ve millî özelliklerle ilişkisi ortaya konulmaktadır. Орта Азия devletлериндеки müftülüklerin faaliyetleri, aralarındaki etkileşim ve iş birliğinin mevcut düzeyi ile kurumsal entegrasyona ilişkin meseleler incelenmektedir. Араштримaнын temel yöntemi olarak bölgede bilimsel çalışmalar yürüten yabancı ve yerli akademisyenler, uzmanlar ve müftülük çalışanlarıyla gerçekleştirilen uzman görüşmelerinden yararlanılmıştır. Араштримa sonucunda devletler ve müftülükler tarafından yürütülen din politikalarının farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Bu farklılıkların dини kurumlar arasındaki iş birliğini olumsuz etkilediği ve bölgesel entegrasyon süreçlerinde dinin rolünü azalttığı tespit edilmiştir. Ortak dини değerlerin bölge halklarını manevi açıdan yakınlаştırаn önemli bir unsur olduğu, ancak bunlardan etkili biçimde yararlanılması için uyumlu politikaların ve sürdürülebilir kurumsal diyalogun gerekli olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Орта Азия, дини киімлик, бөлгесел ентегрasyon, дини политика, geleneksel İslam, müftülükler.

Кіріспе

Орталық Азия мемлекеттерін біріктіретін өте көп ортақ құндылықтар бар. Тәжікстаннан басқасының барлығы түркі тілдес және дәстүрлерімен мәдениеттері бір-біріне қатты ұқсас мемлекеттер. Ал, дініне келетін болсақ, бұл мемлекеттердің барлығы ислам діні, сунниттік бағытының ханафи мазхабын ұстанады. Эмиль Дюркгеймнің теориясына сәйкес діннің біріктіру функциясы бар екенін ескерсек, Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтың интеграциясында діннің ролін мыңызды факторлардың бірі ретінде қарастыруға болады. Алайда, мемлекеттердің өткен тарихы мен дінге қатысты саясаттарына байланысты бұл үдерістер басқаша жұмыс жасауы мүмкін. Соңғы жылдары әлемде болып жатқан турбеленттік кезеңде Орталық Азия мемлекеттерінің арасында жалпы интеграция мәселесі жиі қозғалуда. Бірақ бұл интеграция үдерістерінде діннің ролі қаншалықты маңызды? деген сұрақ әзірге көп зерттелмеген. Орталық Азия мемлекеттерінің діни бірегейлігі және оның аймақтық интеграциядағы діннің ролі туралы зерттеу әлеуметтану, дінтану, саясаттану және аймақтану ғылым салаларын қызықтыратын өзекті тақырыптардың бірі. Жалпы Орталық Азиядағы аймақтық интеграциядағы діннің ролін анықтау үшін, бұл аймақтағы діни бірегейлік пен қоғамдағы дін феноменін талдау өте маңызды.

Діни бірегейлік - адамның немесе қоғамның өзін белгілі бір діни қауымдастықтың мүшесі ретінде қабылдауы мен сол қауымдастықтың құндылықтарын, салт-дәстүрлерін ұстануы. Яғни адамның белгілі бір діни дәстүрге, топқа немесе сенім жүйесіне жататынын түсінуі, сондай-ақ онымен байланысты құндылықтарды, нормаларды және мінез-құлық үлгілерін қабылдауы болып табылады (Ysseldyk, 2010: 60-71).

Бұл феномен шетелдік және отандық ғалымдардың да назарында болып, бірнеше ғылым саласының ғалымдары бұл тақырыптарды зерттеу нысандарына алды. Қазіргі таңда Орталық Азиядағы діни бірегейлік пен дін саясатына қатысты бірнеше ғалымдардың еңбектеріне шолу жасауға болады.

Зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі діни бірегейліктің қалыптасуының тарихи алғышарттарымен тығыз байланысты. Орталық Азия зерттеушісі А. Халидтің пікірінше, Орталық Азия халықтарының қазіргі исламдық бірегейлігі отарлық басқару, мәдени

модернизация және кеңестік кезеңдегі трансформациялар сияқты ұзақ мерзімді тарихи үдерістердің ықпалымен қалыптасты (Khalid, 1999; Khalid, 2007). Ғалым исламды тек діни жүйе ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдени жады мен қоғамдық сананың бірігуінің маңызды элементі ретінде қарастырады. Ал, француздық ғалым Оливье Руа исламдық бірегейліктің сақталуының институционалдық тетіктеріне ерекше назар аударады. Оның пайымдауынша, исламдық бірегейліктің тұрақтылығы кеңестік шектеулер жағдайында да қызметін жалғастырған бейресми діни институттардың болуымен түсіндіріледі (Roy, 2001). А. Халид ислам мәдениетінің тарихи сабақтастығына басымдық берсе, О. Руа діни сананы сақтаудағы әлеуметтік институттар мен діни қауымдастықтардың рөлін ерекше атап көрсетеді.

Зерттеушілер арасында посткеңестік қоғамдағы исламның рөлін бағалауда да елеулі айырмашылықтар байқалады. Мысалы А.Халид діни жандану мәселесін ең алдымен ұзақ уақытқа созылған Кеңестік кезеңнен кейінгі мәдени және діни бірегейлікті қалпына келтірудің табиғи үдерісі ретінде қарастырады (Khalid, 2007: 48). Оның пікірінше, қазіргі таңдағы халықтың діндарлығын саяси радикализммен немесе экстремизммен байланыстырмау керек. Исламды Орталық Азия халықтарының ұлттық және мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыруды отандық зерттеушілер де қолдайды (Zabirova, 2025: 10).

М. Омеличеваның пікірінше, тәуелсіздік алғаннан кейін Орталық Азия мемлекеттері діни саланы тұрақтылық пен қауіпсіздікке ықтимал қатерлер тұрғысынан қарастыра бастады (Omeliicheva, 2011: 243). Зерттеуші қазіргі діни саясатты реттеу тетіктерінің көпшілігі діни ұйымдарды «ресми» және «бейресми» деп бөлген кеңестік басқару моделінің мұрасы екенін атап көрсетеді. Осыған ұқсас ұстанымды қолдаушы ғалымдардың бірі К. Йом. Ол халықаралық саяси дискурста Орталық Азиядағы ислам көбіне радикализм мен терроризмге қарсы күрес контекстінде қарастырылатынын айтады (Yom, 2020: 75-83). Демек, ғылыми әдебиеттерде исламды қоғамдық консолидацияның ресурсы ретінде қарастыратын авторлар мен оның қауіпсіздік саласына әсер ететіндігіне назар аударатын зерттеушілер арасында пікірталас қалыптасқан.

Зерттеулердің келесі бір бағыты діни және ұлттық бірегейліктің арақатынасын талдауға арналған. Оливье Руаның пікірінше, исламдық бірегейлік ол ұлттық құрылыс үдерістеріне қайшы келмейді, керісінше ұлттық бірегейлікпен қатар өмір сүріп, оны толықтырады (Roy, 2000: 71). Ғалым Орталық Азия халықтарының ортақ исламдық және мәдени мұраға ие екенін, оның тәуелсіз мемлекет ретінде, ұлттық бірегейлік қалыптасқан жағдайда да өз маңызын сақтап отырғанын атап көрсетеді.

Осыған ұқсас тұжырымдар отандық әлеуметтанушы А.Забированың еңбектерінде де көрініс тапқан. Ол исламды Қазақстанның заманауи ұлттық бірегейлігін қалыптастырушы факторлардың бірі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, діни жаңғыру тарихи жады мен ұлттық сананың қайта қалпына келуімен қатар жүрді. Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер ислам бірегейлігімен қоса қазақтар үшін басқа да балама діни бірегейліктің бар екендігіне назар аударады. Мәселен, М. Ларюэль Қазақстан мен Қырғызстандағы тәңіршілдіктің жаңғыруын исламдық дәстүрден тыс мәдени тамырларды іздеу әрекеті ретінде талдайды (Laruelle, 2007: 203).

Діни бірегейліктің өңірлік интеграция үдерістеріне ықпалы мәселесі де зерттеушілердің ерекше қызығушылығын тудырады. Көптеген авторлар Орталық Азия мемлекеттерінің ортақ тарихы, тәжірибесі, мәдени құндылықтары мен дәстүрлері негізінен исламдық мұраға ие екенін атап көрсетеді. О.Руаның пікірінше, діни және мәдени құндылықтардың ортақтығы өңір халықтары арасындағы байланыстардың сақталуына ықпал етіп, трансұлттық қатынастардың дамуына негіз болады (Roy, 2000). Ислам дінін Орталық Азияның рухани-мәдени бірлігін қамтамасыз ететін факторлардың бірі ретінде қарастырады (Khalid, 2021: 539).

Зерттеушілер қатарында діни бірлестіктердің аймақтық интеграцияның табысты болуына кепілдік бермейтінін атап көрсететін ғалымдар да бар. Олардың пікірінше ұлттық мүдделер, мемлекеттік құрылыс ерекшеліктері және жекелеген елдердің діни саясатындағы айырмашылықтар мемлекетаралық қатынастардың сипатына әлдеқайда күшті әсер етуі мүмкін. Мысалы, Өзбекстан мемлекеті исламдық мұраларды ұлттық идеологиясының элементі ретінде белсенді пайдаланғанымен, діни саласын жоғары деңгейде бақылауда ұстап отыр (Schmitz, 2023: 92). Ұқсас үдерістер өңірдің басқа мемлекеттерінде де байқалады, бұл діни бірегейліктің дамуында интеграциялық және дезинтеграциялық үрдістердің қатар жүретінін аңғартады.

Орталық Азиядағы діни бірегейліктің қайта қалыптасуын конструктивистік тәсіл арқылы түсіндіруге болады. Конструктивизм теориясына сәйкес, бірегейлік қоғамның өзгермейтін сипаты ретінде емес, тарихи даму, әлеуметтік өзара әрекеттестік және ұжымдық түсініктер нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады (Wendt, 1999). Осы тұрғыдан алғанда, діни бірегейлік көбінесе қоғамдық тәжірибе, мәдени жады және саяси дискурс арқылы үнемі қайта өндіріліп отыратын әлеуметтік конструкт ретінде түсіндіріледі.

Зерттеу үшін әлеуметтік бірегейлік теориялары да маңызды әдіснамалық мәнге ие. Бұл теорияларға бойынша, белгілі бір діни қауымдастыққа тиесілі болу ұжымдық ынтымақтастық пен топтық бірегейлік сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. Орталық Азия жағдайында бұл исламды тек діни жүйе ретінде ғана емес, сонымен қатар өңір халықтары арасындағы мәдени байланыстарды нығайтатын фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Интеграциялық үдерістерді талдау барысында өңіршілдік (регионализм) теориясының қағидалары да маңызды рөл атқарады. Осы бағыт өкілдерінің пікірлері бойынша, мемлекеттер арасындағы тұрақты ынтымақтастық тек экономикалық және саяси мүдделердің ықпалымен ғана емес, сонымен бірге ортақ құндылықтардың, тарихи жадтың және мәдени жақындықтың болуымен де қалыптасады (Deutsch, 1957: 43; Acharya, 2014: 547). Осы тұрғыдан алғанда, діни бірегейлік өңірлік қауымдастықтың қалыптасуына ықпал ететін факторлардың бірі ретінде көрініс тауып, Орталық Азия мемлекеттері арасындағы сенім мен гуманитарлық ынтымақтастықтың дамуына жағдай жасай алады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде көріп отырғанымыздай зерттеушілердің Орталық Азияның қоғамдық дамуындағы діннің маңызды рөлін мойындайтынын көрсетеді. Дегенмен, олар діни бірегейліктің қалыптасу тетіктері мен оның саяси салдарын әртүрлі бағалайды. Бірқатар авторлар ислам дінін мәдени сабақтастық пен әлеуметтік консолидацияның факторы ретінде қарастырса, енді біреулері қауіпсіздік мәселелері мен мемлекеттік бақылауға басымдық береді. Сонымен қатар, діни жаңғыру мен діни саясатқа арналған зерттеулердің едәуір көлеміне қарамастан, діни бірегейліктің өңірлік интеграция үдерістеріне ықпалы жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Қазіргі таңдағы зерттеулердің басым бөлігі діннің дамуының ішкі мемлекеттік аспектілеріне бағытталған, ал оның өңірлік ынтымақтастықты, трансұлттық байланыстарды және интеграциялық үдерістерді қалыптастырудағы рөлі кешенді әрі терең зерттеуді қажет етеді. Аталған ғылыми олқылық осы зерттеудің өзектілігін айқындап отыр.

Зерттеу әдістері

Орталық Азиядағы діни бірегейлік және оның аймақтық интеграциядағы рөлі тақырыбын зерттеу үшін бірнеше ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеуде негізінен ғылыми талдау әдісі, әдебиеттерге аналитикалық шолу және сарапшылық сұхбат сынды сапалық зерттеу әдістері қолданылған болатын. Сарапшылық сұхбатқа негізінен зерттеп отырған тақырыпқа қатысты тәжірибесі мен білімі жоғары ғалым мамандары тартылды. Жиналған деректер мазмұндық талдау әдісімен өңделді. Зерттеудің негізгі әдісі ретінде таңдалған сарапшылық сұхбатқа Орталық Азияны зерттеп жүрген антрополог,

саясаттанушы, әлеуметтанушы және дінтанушы ғалымдармен қоса ҚМДБ-те жұмыс жасайтын муфти кеңесшілері мен бөлім басшы мамандары қатысты. Зерттеуге Германия, Франция, Түркия, Өзбекстан және отандық ғалымдарды қосқанда 15 сарапшыдан сұхбат алынды.

Нәтежиелері және талқылау

Ислам діні Орталық Азия аймағында шамамен мыңжылдықтан астам уақыт бойы іргелі орын алып, ислам тарихында орталық рөл атқарды. Ғасырлар бойы бұл аймақтан ислам ғылымының, мәдениетінің және өркениетінің дамуына орасан зор үлес қосқан көптеген мұсылман ғалымдары мысалы, Бұхари, Тирмизи, Әл-Матуриди және рухани көшбасшылар атап айтар болсақ, Ахмад Яссауи, Нақшыбанди сынды атақты дін лидерлері шықты (Omelicheva, 2011: 144). Екінші жағынан, ислам діні Орталық Азия дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының ажырамас бөлігі ретінде Орталық Азия халықтарының ұжымдық жадының негізгі тастарының біріне айналды (Zhussipbek, 2020: 548).

Жоғарыдағы зерттеу нәтижелері Орталық Азия мемлекеттері арасындағы мәдени және тарихи жақындықтың маңызды элементтерінің бірі ислам діні екенін көрсетіп отыр. Кеңестік кезеңнен кейінгі уақыт ішінде аталмыш аймақ елдерінде діни жаңғыру үдерісі байқалады. Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанда діннің қоғамдық кеңістіктегі көріну деңгейі айтарлықтай артқанын көрсетеді. Мешіттер санының өсуі, діни білім беру мекемелерінің артуы және діни рәміздердің қоғамдық өмірде жиі қолданылуын, ислам дінінің қоғамда ықпалы күшейіп келе жатқандығының көрсеткіші ретінде бағалауға болады.

Дегенмен, Орталық Азия мұсылман қауымдастықтары жетпіс жылдық трансформациялық «Homo Sovieticus» тәжірибесіне байланысты басқа мұсылман қоғамына қарағанда айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл тәжірибенің қазіргі күннің өзінде көптеген қоғамдық мәселелерге әсер етіп отырғандығын көруге болады. Зерттеуімізге қатысқан сарапшылардың пікірінен де бұл мәселені байқауға болады.

Орталық Азиядағы аймақтық интеграциядағы діннің рөлі тақырыбы бойынша сарапшылардың пікірінше бұл үдеріс өте күрделі екендігін көрсетіп отыр. Сарапшылық сұхбат нәтижесінде барлық сарапшылар Орталық Азия халықтарына ортақ рухани мәдени мұралардың жетіп артылатындығы айтқан болатын. Сарапшы1: Діннің интеграциялық әлеуеті ең алдымен ортақ рухани мұралармен байланысты. Орталық Азия мемлекеттерінің тарихи жадында ислам мәдениеті маңызды орын алады. Самарқанд, Бұхара және Түркістан сынды қалалар тек ұлттық емес, бүкіл өңір үшін маңызды рухани орталықтар ретінде қарастырылады. Мұндай ортақ тарихи кеңістік мемлекеттер арасындағы гуманитарлық байланыстарды дамытуға қолайлы жағдай қалыптастырады.

Соңғы жылдары аймақтағы интеграциялық бастамаларда да тек эконмикалық емес соның ішінде мәдени және рухани ортақтыққа көбірек көңіл бөліне бастағандығы байқалады (Сарапшы 2). Түркістан қаласының түркі әлемі үшін рухани астана атануы, Түркия мен Өзбекстан мемлекетінің сыйы ретінде Түркістан қаласына зәулім мешіт салып беруі рухани мәдениетке көңіл бөлініп жатқанның белгісі. Аймақтық бірегейлік үшін де бұл ортақ мәдени мұра мен діни құндылықтар интеграцияның әлеуметтік капиталы ретінде қарастырылатын маңызды факторларды бірі (Kundu, 2025: 176). Орталық Азиядағы аймақтық бірегейліктің қалыптасуы ортақ тарихи жады мен мәдени байланыстарға тәуелді екенін көрсетеді. Сарапшының пікірінше ортақ мәдени және діни құндылықтар аймақтық ынтымақтастықтың институционалдық негіздерін нығайта алады.

Конструктивистік теория тұрғысынан алғанда бұл құбылыс ерекше маңызға ие. Өйткені мемлекеттердің өзара іс-қимылы тек материалдық мүдделермен емес, ортақ бірегейлік пен құндылықтар арқылы да қалыптасады. Сондықтан исламдық мәдени мұра Орталық Азияда аймақтық сәйкестікті күшейтетін фактор ретінде қарастырылуы мүмкін. Алайда, ол үшін муфтияттар арасындағы ортақ жұмыстар жасалуы қажет.

Шетелдік сарапшы Байрам Балжынын пікірінше: 1943–1992 жылдары жұмыс атқарған, орталығы Ташкентте орналасқан, Орталық Азия және Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы (САДУМ) жұмыс атқарған еді. Сол кезде осы ұйымды сақтап қалған кезде аймақтық интеграция мәселесінде діннің рөлі басым болар еді. КСРО ыдырағаннан кейін әр ел өз алдына дербес муфтият құрып, жеке жұмыс атақара бастады. Шетелдік сарапшымыздың айтып өткен пікіріне сәйкес, Орталық Азия мемлекеттері дербес муфтияттарын құрып, бөлінгеннен кейін аймақтық интеграция мәселесінде діннің рөлі азайған, алайда әр мемлекет үшін дінді басқару жүйесінің бөлек болуы, діни заңдар шығарып, діни бірлестіктерді бақылау үшін тиімді еді.

Бұл ұйым тарағаннан кейін де ортақ жұмыстар атқару мақсатында ұйымдар құрылған, мысалы 2007 ж. Әбсаттар Дербісәлі бастамашы болып «Орталық Азия муфтилер кеңесі» құрылып, бірауыздан өзі осы кеңестің төрағасы болып тағайындалды (Tasar, 2017: 23). Бұл ұйым Әбасттар Дербісәлі өмірден озғаннан кейін аса қатты белсенділік танытпады. Одан кейін Түркия мемлекеті тарапынан осы ұйымға ұқсас тағы бір ұйым құрылды. Түркі тілдес мемлекеттер арасында «Түркі Халықтарының муфтилер кеңесі» Қазақстан мұсылмандар діни басқармасында жұмыс атқаратын сарапшылардың пікірінше осы ұйыммен бірге жасалып жатқан белгілі бір жұмыстар бар. Сарапшы 4 пікірінше, Атап айтар болсақ, осы муфтилер кеңесінің арқасында ортақ пәтуа шығару жұмыстары, ораза кестесін бекіту бойынша, мысалы бұрын бір ел 19 ақпанда ораза бастаса, біреуі 20 ақпанда бастайтын. Екі түрді пәтуа шығара беретін, қазір ортақ пәтуа бекітеді.

Жоғарыда аталып өткен ұйымның бастамасымен Түркістан, Шуша, Ташкент, Астана және Анкара қалаларында жиналыстар өткен. Барлық қаражат әзірге Түркия мемлекеті тарапынан берілуде. Бұл жерде атап өтетін тағы бір мәселе, Орталық Азия мемлекеттеріне қарғанда Түркия мемлекеті тарапынан институтцияналдық жұмыстар көп жасалуда. Мысал ретінде Орталық Азия мемлекеттерінің муфтияттары арнайы діни білім беру аясында бір-біріне грант тағайындау, ұстаздар шақырту сынды бағдарламалар әзірге жоқ. Кеңес үкіметі тарағаннан кейін Өзбекстан медреселерінде білім алған қазақ жастары болған, қазіргі таңда соңғы жылдары бұл аса байқалмайды. Сонымен қатар Нұр-Мұбарак университетінде де Орталық Азия мемлекеттерінен келіп діни білім алушылардың аса қатты легі көрінбейді. Арнайы грант болмағандықтан бұл мәселелерде аса қатты қызығушылық жоқ. Ал, Түркия мемлекеті болса, бұл мәселелерде белсенділік танытуда. Атап айтар болсақ, Түркияның дін істер басқармасы (Diyanet İşleri Başkanlığı) діни мамандарды даярлау және біліктілігін арттыру орталығы ретінде белгілі Haseki Eğitim Merkezi (Хасеки діни білім беру орталығы) Орталық Азия мемлекеттерінен келетін жастарға арнайы гранттар беріп отыр (Egamberdiyev, 2025: 67). Сонымен қатар, Түркия мемлекетінің университетеріндегі (İlahiyat) исламтану, дінтану мамандықтарында да бірнеше студенттер Орталық Азия мемлекеттерінен барып білім алуда. Бұл университеттерге Түркия мемлекетінің жоғарғы ғылым министірлігі арнайы гранттар бөлуде.

Отандық сарапшыларымыздың пікірінше де Түркия мемлекеті бұл мәселелерде аса қатты белсенділік танытуда. Мысалы, сарапшы 5 пікірінше: ТІКА ұйымы Қазақстанда ашылып, үлкен рөл атқарып жатыр. Мысалы Яссауи кесенесінің реставрациясын да жасап берді, Құтты Білік кітабын аударуға көмек көрсетті. Одан кейін Түріксои, Түрік кеңесі, Түрік академиясы сынды жұмыстары арқылы Орталық Азия интеграциясында маңызды рөл атқаруда. Сарапшымыздың айтып отырғанымен келісуге болады, бірақ кейбір ғалымдар бұны арнайы жасалған геополитикалық стратегия десе, кейбір ғалымдар бұл түркі тілдес халықтар арасындағы интеграция үшін маңызды қадамдар деп есептейді. Ал, Орталық Азия мемлекеттері тарапынан әзірге діни оқуларға грант бөлу жобалары жасалып жатқан жоқ (Burova, 2023: 85).

Жоғарыда аталып өткен ортақ құндылық, ортақ діни тәжірибе және ортақ діни бірегейлік қалыптастыруда «сопылық дәстүр» маңызды еді. Алайда, осы сопылық дәстүр тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттерінде аса қатты жаңғырмай қалды. Әрине оған әсер еткен

өте көп саяси факторлар бар. Солардың бірі Кеңестік жүйе кезінде сопылық медреселердің әлсіреуі және жабылуы. Шетелдік сарапшымыз Байрам Балжының айтуыншы Кеңес үкіметі кезінде сопылықты басып тастады, содан әлі аяқ көтере алмай жатыр, бірақ сопылықтың заманауи түрі шығуы мүмкін дейді. Сонымен қатар тәуелсіздік алғаннан кейінгі Орталық Азия мемлекеттерінің жүргізген діни саясаты көбіне ханафи мазхабына негізделді. Ханафи мазхабы мен сопылық дәстүр бір-біріне қарсы болмаса да екеуі екі бөлек қарастырыла бастады. Ханафилік көбіне «дәстүрлі дін» негізінде қарастырылды (Yemelianova, 2014: 286). Ал қалған исламдық ағымдар тіркелмеген діни қозғалыстар ретінде шеттетілді. Осылайша «ханафилік ислам - дәстүрлі, ұлттық қауіпсіз ислам» ретінде қабылдана бастады.

Сарапшылардың пікірінше ханафи мазхабының өзі Орталық Азия мемлекеттерінде бірдей дамып жатыр деп айту қиын. Сарапшы 4: Орталық Азияның ханафилігі бірдей емес, Мысалы Өзбекстанда Бұқараның ханафилігі, Қырғызстанда деобанд медресесінің ханафилігіне жақындау, яғни Пәкістан Үндістанның ханафилігі, Қазақстан ханафилігі бөлектеу. Негізгі исламда “усуль” деген термин бар ғой, бір мазхабы болғанымен бұл мемлекеттердің кейбір ұстанымдары бір емес. Өйткені пәтуа заман талабына, өзгерісіне сай және саяси тарихи жағдайына байланысты өзгеріп тұрады. Сондықтан ханафи мазхабы бойынша ортақ интеграциялану үдерісі болады деп айту қиын. Мысалы, Суфизм бағытының өзі XVIII ғ. аяғынан XIX ғ. басынан бір мистикалық формаға кетті, рухани әдеп ғұрыпқа қарағанда мистикалық формасы күшті болып кетті. Мистицизмге бейімделді. Сондықтан жаһандану заманында суфизм өзекті болады деп ойламаймын.

Қазақстан мұсылмандар діни басқармасының сарапшысының айту бойынша Орталық Азия мемлекеттерінің өзінде ханафи мазхабының өзі әртүрлі ұстанатынын айтуда. Осы сынды айырмашылықтар біріктіру емес керсінше бөлінуге алып келетін мәселелерді туындатады. Сонымен қатар суфизм бағытының болашағы туралы да күдік бар екендігі байқалады. Бұл мәселелердің барлығын аймақтық интеграция мәселесіндегі кедергілердің бірі ретінде де көрсетуге болады. Әсіресе зерттеу барысында анықталған негізгі үш кедергіні маңызды кедергілер деп айтсақ болады. Соның бірі шетелдік сарапшымыз айтып өткендей тәуелсіздік алғаннан кейінгі Орталық Азиядағы исламның дамуының әртүрлі болуы. Бұл көзқарасты муфтияттағы сарапшымыз да растап отыр. Мысалы, тәуелсіздік алған жылдары Орталық Азия мемлекеттері діни білімді шет елден ала бастады. Мысалы Қырғызстанның дін ғалымдары Пәкістанан оқып келеді. Өзбекстанның дін ғалымдары өзінің ішінде көп оқыған. Қазақстанның дін ғалымдары Мысырдан оқып келді. Мазһаб бір болғанымен әдіс тәсілдер әр түрлі. Мысалы Қырғызстанда Таблиғи жамағат еркін, ал біздің елде олар экстремистік деп танылып, тыйым салынған (Сарапшы 4).

Зерттеу нәтижелері Орталық Азия мемлекеттерінің дінге қатысты ұстанымдары бірдей еместігін көрсетіп отыр. Бұл жағдай діннің интеграциялық әлеуетін шектейтін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Әсіресе әр мемлекет өздері ұстанатын ханафи мазхабын өзінің дәстүрімен қатты байланыстырады. Қазақстанда да «дәстүрлі ислам», идеологиясы қазіргі таңда қатты көтерілуде (Kerim, 2026: 53).

Тәуелсіздік жылдарынан бастап бұл мемлекеттерде ұлттық біргеілікті қалыптастыру, дәстүрге қайта оралу сынды идеологиялар басталғандықтан исламды дінін ұлттық дәстүрмен, қазақылықпен байланыстыру үрдісі жүруде. Осы орайда қазіргі кезеңде Орталық Азия мемлекеттерінде ұлттық бірегейлік аймақтық бірегейліктен әлдеқайда күшті. Бұл жағдай интеграциялық үдерістердің даму қарқынын шектейді. Аймақтық бірегейліктің қалыптасуы үшін ортақ тарихи жады жеткіліксіз екенін, оны институционалдық деңгейде қолдау қажеттігін көрсетеді (Kundu, 2025: 174). Сондықтан исламның ортақ мәдени негіз ретіндегі әлеуеті болғанымен, оның аймақтық интеграцияны автоматты түрде қамтамасыз ететіні туралы айту қиын.

Еуропалық сарапшылардың пікірінше аймақтық интеграция үдерістерінде діннің рөлін шектейтін тағы бір маңызды мәселе бар. Ол Орталық Азия мемлекеттеріндегі мемлекет тарапынан жасалып жатқан діни саясаттың әртүрлі болуы және Кеңес үкіметі

тәжірибесінен қалған катал секуляризм саясаты мәселесі. Бұл мемлекеттер дінге рұқсат бергенімен, толықтай өз қадағалауларында ұстайды. Құжат жүзінде дінге толықтай еркіндік берілгенімен, кейбір шекараларды аспауы керек. Барлық дін адамдары мен лидерлері толықтай мемлекеттің қадағалауында (Сарапшы 6). Сарапшымыздың жоғарыда берген пікірімен келісуге болады, алайды бұл жаңадан тәуелсіз алған жылдары ислам дініне қатысты ағымдардың күрт көбеюі, Тәжікстан мен Өзбекстан сынды мемлекеттерде ислам партиясын ашу жұмыстарының соңы қақтығыстармен біткендіктен де дінді қадағаламаса қауіпті жағдайға әкелетіндігі көрсеткен болатын. Әрине кейде бұл жағдай діннің қауіпсіздік дискурсы арқылы қабылдануына әкеп жатады. Мысалы, Орталық Азия мемлекеттерінде діни радикализм мәселесі ұлттық қауіпсіздікпен тікелей байланыстырылады. Бұл ұстанымның қалыптасуына Ауғанстандағы тұрақсыздық, халықаралық экстремистік ұйымдардың қызметі және Таяу Шығыстағы қақтығыстар ықпал етуде. Бұл жағдай аймақтық ынтымақтастықтың сипатына да әсер етеді. Мемлекеттер дін саласында көбіне мәдени ынтымақтастықтан гөрі қауіпсіздік мәселелеріне көбірек назар аударады. Соның нәтижесінде дін интеграция құралы ретінде емес, бақылауды қажет ететін сала ретінде қабылданады.

Адеб Халидтің тұжырымдамасын қазіргі зерттеулер де растайды. 2025 жылы жарияланған зерттеуде посткеңестік мемлекеттердің исламды көбінесе мәдени мұра ретінде қолдағанымен, саяси қауіпсіздік тұрғысынан қатаң бақылауға алатыны көрсетілген. Орталық Азия мемлекеттері исламның көптеген жағдайда «қауіпсіздендіру» (securitized) құбылысы ретінде қарастырылатынын атап өтеді (Nuh, 2025: 77). Дінді көбіне діни радикализм мен экстремизм мәселелері қауіпі бар деп есептеп, нәтижесінде діннің қоғамдық көріністері қауіпсіздік мәселелері аясында қаралады. Сосын мемлекет тарапынан діни қызметтерге бақылау мен реттеу күшейтіледі.

Орталық Азия мемлекеттерінде дінге қатысты саясаттың әртүрлі екендігі байқалады. Қазақстан өзін зайырлы мемлекет ретінде таныта отырып, дәстүрлі ислам институттарымен ынтымақтастық моделін қалыптастырды. Елде конфессияаралық диалогқа ерекше мән беріледі. Бұған Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезінің тұрақты өткізілуі дәлел бола алады.

Өзбекстанда Ислам Каримовтан кейін 2016 жылдан бастап діни саясатта белгілі бір либерализация байқалғанымен, мемлекет діни институттарды бақылауды сақтап отыр. Өзбек билігі исламдық мұраны ұлттық брендтің бір бөлігі ретінде дамытуға ұмтылуда.

Тәжікстанда керісінше діни қызметке қатысты шектеулер анағұрлым қатаң болып қала береді. Кейбір діни ұйымдардың қызметіне қойылатын талаптар мен жастардың діни қызметке қатысуына қатысты шектеулер қауіпсіздік мүдделерімен түсіндіріледі. Жоғарыда айтқан «securitized» теориясы осы мемлекеттерде қатты байқалады.

Қырғызстанда болса, жоғарыда сарапшыларымыз айтып өткендей, Пәкістан мен Үндістаннан оқып келгендердің әсерінен ханафи мазһабының деобанттық мектебінің әсері қатты байқалады. Халық саны аз болса да, 4 мыңнан астам мешіт, жүзден астам медреселер жұмыс атқаруда. Мешіттер саны Қазақстаннан екі есеге көп болса, медреселер саны шамамен 6-7 есеге көп. Бұл көрсеткіштер Орталық Азия мемлекеттерінің жүргізіп отырған саясаттарында айтарлықтай айырмашылық бар екендігін көрсетеді. Мұндай айырмашылықтар аймақтық деңгейде ортақ діни саясат қалыптастыру мүмкіндігін төмендетеді. Орталық Азия мемлекеттерінде дін мен мемлекеттің өзара қатынастары әртүрлі модельдер бойынша дамып жатқанын көрсетеді. Сарапшылардың пікірінше, барлық мемлекеттер діни экстремизмнің алдын алуға ұмтылғанымен, қолданылатын тәсілдер айтарлықтай ерекшеленеді.

Соңғы жылдары Орталық Азия мемлекеттері аймақтық ынтымақтастықты кеңейтуге ерекше назар аударуда. Сарапшылар бұл үрдісті аймақтық бірегейліктің біртіндеп нығаюымен байланыстырады. 2025 жылы Орталық Азия мемлекеттерінің ынтымақтастықты институционалдандыру жөніндегі бастамаларының көбеюі өңірлік

интеграцияның жаңа кезеңге өткенін көрсетеді. Алайда бұл бастамалардың ресми құжаттарында дін негізгі интеграциялық фактор ретінде қарастырылмайды. Оның орнына қауіпсіздік, экономика, көлік және экология мәселелері басымдыққа ие. Бұл жағдай діннің интеграцияға жанама түрде ықпал ететінін, бірақ әзірге ресми интеграциялық күн тәртібінің орталығына айналмағанын көрсетеді.

Қорытынды

Ислам діні Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан халықтарының тарихи тәжірибесінде маңызды мәдени рөл атқарды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы діни жандану діни бірегейлік пен ұлттық бірегейліктің қалыптасуымен қатар жүрді. Әсіресе жастар арасында дінді ұстану феномені қатты байқалады. Аймақтық ислам діні тек діни догмалармен шектелмейді: ол жергілікті әдет-ғұрыптармен, дәстүрлермен және тарихи мәдениетпен үйлеседі. Сол себепті исламды аймақ халықтарын байланыстыратын ортақ рухани және мәдени ресурс ретінде қарастыруға болады. Алайда, Кеңес дәуірінде діни білім беру жүйесі мен діни мекемелер қатты әлсіреді. Нәтижесінде, исламның ортақ мәдени негізі тәуелсіздік кезінде Орталық Азияда сақталғанымен, оның бірыңғай институционалдық, діни және саяси формасы пайда бола алмады. Бұл қазіргі мемлекеттер арасында исламның әртүрлі бағытта түсіндірілуіне және дамуына алып келді. Бұл айырмашылықтар аймақтық интеграцияда діннің рөлін күшейтпейтіні анық. Орталық Азия мемлекеттері өз бақылауында ұстаған «дәстүрлі ислам» дінін әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық бірегейліктің ресурсы ретінде пайдаланса, тіркелмеген және бақыланбайтын ислам қауіпсіздік мәселесі ретінде қабылданды.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері діннің Орталық Азиядағы аймақтық интеграция үшін маңызды әлеуметтік ресурс екенін көрсетсе де, оның ықпалы мемлекеттік саясаттың ерекшеліктерімен, қауіпсіздік мәселелерімен және ұлттық бірегейліктің басымдығымен шектеліп отыр. Сондықтан қорыта айтқан дін қазіргі кезеңде интеграцияның негізгі қозғаушы күші емес, бірақ оны қолдайтын мәдени-рухани факторлардың бірі ретінде ғана қарастырылуы мүмкін.

Алғыс сөз

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (грант № AP27508567)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Acharya, A. (2014). Global international relations (IR) and regional worlds: A new agenda for international studies. *International Studies Quarterly*, 58(4), 647–659.
- Burova, Y., & Jamanbalayeva, S. (2023). Religious situation in modern Kazakhstan: A sociological reconstruction. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, 8, 76–85. <https://doi.org/10.31857/S013216250027368-7>
- Deutsch, K. W., Burrell, S. A., Kann, R. A., Lee, M., Lichterman, M., Lindgren, R. E., Loewenheim, F. L., & Van Wagenen, R. W. (1957). *Political community and the North Atlantic area: International organization in the light of historical experience*. Princeton University Press.
- Egamberdiyev, M., & Ukibay, B. (2025). Geopolitical strategy of Turkey's religious policy: Features of influence on the socio-cultural space of Kazakhstan. *ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы*, 42(2), 67–78.
- Kerim, S., & Kurmanaliyev, M. (2026). Traditional Islam in Kazakhstan: Historical formation, state discourse, and contemporary challenges. *Frontiers in Sociology*, 11, Article 1786903.
- Khalid, A. (1999). *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
- Khalid, A. (2007). *Islam after communism: Religion and politics in Central Asia*. University of California Press.
- Khalid, A. (2021). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debates, controversies and the critique of a critique. *Central Asian Survey*, 40(4), 539–554.

- Kundu, N. D. (2025). Regionalism and identity formation in Central Asia. *Acta NUUz*, 1(1.2), 174–176.
- Laruelle, M. (2007). Religious revival, nationalism and the “invention of tradition”: Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan. *Central Asian Survey*, 26(2), 203–216. <https://doi.org/10.1080/02634930701517433>
- Nuh, Z. M., Sofiandi, S., & Masduki, M. (2025). Historicizing Islam after communism: Adeb Khalid and the politics of religion in Central Asia. *Asia-Pacific Journal on Religion and Society*, 9(2), 70–80.
- Omelicheva, M. Y. (2011). Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey*, 30(2), 243–256. <https://doi.org/10.1080/02634937.2011.567069>
- Roy, O. (2001). *Islamic movement in Central Asia: Between nationalism and internationalism* (B. Shaffer, Summ.).
- Roy, O. (2000). *The new Central Asia: The creation of nations*. New York University Press.
- Schmitz, A. (2023). *Religious policy in Uzbekistan: Between liberalisation, state ideology and Islamisation* (SWP Research Paper No. 8/2023).
- Tasar, E. (2017). *Soviet and Muslim: The institutionalization of Islam in Central Asia*. Oxford University Press.
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.
- Yemelianova, G. M. (2014). Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. *Asian Ethnicity*, 15(3), 286–301.
- Yom, S. (2020). US foreign policy in the Middle East: The logic of hegemonic retreat. *Global Policy*, 11, 75–83. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12777>
- Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60–71.
- Zabirova, A., Seitakhmetova, N., Zhandossova, S., & Nurov, M. (2025). Sociological study of religiosity in post-atheist Kazakhstan. *Frontiers in Sociology*, 10, Article 1609030.
- Zhussipbek, G., Achilov, D., & Nagayeva, Z. (2020). Some common patterns of Islamic revival in post-Soviet Central Asia and challenges to develop human rights and inclusive society. *Religions*, 11(11), Article 548.

REFERENCES

- Acharya, A. (2014). Global international relations (IR) and regional worlds: A new agenda for international studies. *International Studies Quarterly*, 58(4), 647–659. (In English).
- Burova, Y., & Jamanbalayeva, S. (2023). Religious situation in modern Kazakhstan: A sociological reconstruction. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, 8, 76–85. <https://doi.org/10.31857/S013216250027368-7> (In English).
- Deutsch, K. W., Burrell, S. A., Kann, R. A., Lee, M., Lichterman, M., Lindgren, R. E., Loewenheim, F. L., & Van Wagenen, R. W. (1957). *Political community and the North Atlantic area: International organization in the light of historical experience*. Princeton University Press. (In English).
- Egamberdiyev, M., & Ukibay, B. (2025). Geopolitical strategy of Turkey’s religious policy: Features of influence on the socio-cultural space of Kazakhstan. *ҚазҰУ Хабаршысы. Дінтану сериясы*, 42(2), 67–78. (In English).
- Kerim, S., & Kurmanaliyev, M. (2026). Traditional Islam in Kazakhstan: Historical formation, state discourse, and contemporary challenges. *Frontiers in Sociology*, 11, Article 1786903. (In English).
- Khalid, A. (1999). *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press. (In English).
- Khalid, A. (2007). *Islam after communism: Religion and politics in Central Asia*. University of California Press. (In English).
- Khalid, A. (2021). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debates, controversies and the critique of a critique. *Central Asian Survey*, 40(4), 539–554. (In English).
- Kundu, N. D. (2025). Regionalism and identity formation in Central Asia. *Acta NUUz*, 1(1.2), 174–176. (In English).

- Laruelle, M. (2007). Religious revival, nationalism and the “invention of tradition”: Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan. *Central Asian Survey*, 26(2), 203–216. <https://doi.org/10.1080/02634930701517433>(In English).
- Nuh, Z. M., Sofiandi, S., & Masduki, M. (2025). Historicizing Islam after communism: Adeeb Khalid and the politics of religion in Central Asia. *Asia-Pacific Journal on Religion and Society*, 9(2), 70–80. (In English).
- Omeliicheva, M. Y. (2011). Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey*, 30(2), 243–256. <https://doi.org/10.1080/02634937.2011.567069>(In English).
- Roy, O. (2001). *Islamic movement in Central Asia: Between nationalism and internationalism* (B. Shaffer, Summ.). (In English).
- Roy, O. (2000). *The new Central Asia: The creation of nations*. New York University Press. (In English).
- Schmitz, A. (2023). *Religious policy in Uzbekistan: Between liberalisation, state ideology and Islamisation* (SWP Research Paper No. 8/2023). (In English).
- Tasar, E. (2017). *Soviet and Muslim: The institutionalization of Islam in Central Asia*. Oxford University Press. (In English).
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press. (In English).
- Yemelianova, G. M. (2014). Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. *Asian Ethnicity*, 15(3), 286–301. (In English).
- Yom, S. (2020). US foreign policy in the Middle East: The logic of hegemonic retreat. *Global Policy*, 11, 75–83. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12777>(In English).
- Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60–71. (In English).
- Zabirova, A., Seitakhmetova, N., Zhandossova, S., & Nurov, M. (2025). Sociological study of religiosity in post-atheist Kazakhstan. *Frontiers in Sociology*, 10, Article 1609030. (In English).
- Zhussipbek, G., Achilov, D., & Nagayeva, Z. (2020). Some common patterns of Islamic revival in post-Soviet Central Asia and challenges to develop human rights and inclusive society. *Religions*, 11(11), Article 548. (In English).